

A nyelvi jelek szerkezete és funkciója*

(Mondat, szó, lexéma)

I. A nyelv az érintkezésnek — gondolataink, érzelmeink, kívánságaink másokkal való közlésének és mások gondolatai, érzelmei, kívánságai megértésének — eszköze.¹ Az érintkezés érzékelhető nyelvi jelek útján megy végbe, gondolatot, érzést, kívánságot nyilvánítani a nyelv segítségével tehát csak arról tudunk, amiről a velünk egy nyelvet beszélőkkel azonos, érzékelhető nyelvi jeleink vannak, és ugyanígy mások gondolatait, érzéseit, kívánságait is csak akkor érthetjük meg ez úton, ha azok általunk ismert és tudatunkban számon tartott, érzékelhető nyelvi jelekkel fejeződnek ki. A nyelv segítségével való érintkezés előfeltétele eszerint: a velünk egy nyelvet beszélőkkel azonos, még hozzá tartósan azonos, érzékeltethető, illetve érzékelhető nyelvi jelek birtoklása.

Gondolataink, érzéseink, kívánságaink nem egyebek, mint a mi egyéni állásfoglalásunk a létező vagy képzelt valósággal szemben, s így szükségképpen mindig a létező vagy képzelt valóság valamely mozzanatához fűződnek.² Ha a valóság állandó és mozdulatlan is volna, elképzelhető volna, hogy minden egyes mozzanatának meglegyen a maga külön, állandó és az egy nyelvet beszélők közösségében azonos nyelvi jele. Ámde a valóság, a világ — a létező és a képzeletbeli egyaránt — nem merev és mozdulatlan, hanem — éppen ellenkezőleg — szüntelen mozgásban levő, elemeiben is, elemeinek összetételében és egymáshoz való viszonyában is pillanatról pillanatra változó valami. Ennek a szüntelen átalakulásban levő valóságnak egy-egy részletét tükrözik a bennünk váltakozó, a valóságnak változékonysága miatt is, de jómagunk szüntelen változása következtében is folyton változó tudattartalmak. Olyan tartós s a velünk egy nyelvet beszélőkkel azonos nyelvi jeleink tehát, amelyekkel az éppen bennünk tükröződő valóságról hírt adhatnánk, vagy a másokban

* Bevezetés egy készülő lexikográfiai tanulmányhoz.

¹ Nem az egyetlen eszköz az érintkezésre, de valamennyi közül a legkönnyebben elsajátítható, ennél fogva legáltalánosabban használt s viszonylag a legegyszerűsebb, legtökéletesebb is. Eszköznek tekintti már BÜHLER (Sprachtheorie, 1934, III—IV. 1.); eszköz voltát és társadalmi jelentőségét hangsúlyozza SZTÁLIN (A szovjet nyelvtudomány kérdései, 1950, 225—6).

² „Die Äusserung ... bezieht sich auf eine besondere Wirklichkeit und nimmt zu ihr in irgendeiner Weise Stellung” — mondja PORZIG (Das Wunder der Sprache, 1950, 79). „A valósághoz való viszonyítás ... az emberi beszédnek alapfunkciója, az a jellegzetesség, ami a beszédet beszéddé teszi azzal, hogy az okát és célját magában foglalja” — írja PAIS (Két fejezet a mondatтанból, 1950, 3). Ugyanezt vallja RIES (Was ist ein Satz? 1931, 72—7); ugyanezt BÁRCZI (Bevezetés a nyelvtudományba, 1953, 40).

éppen tükröződőről hírt kaphatnánk, nincsenek és nem is lehetnek. Hiszen mire egy ilyen tudattartalom jele elterjedne, közösségivé, társadalmivá válhatna, a vele jelölt tudattartalom rég megváltoznék. Ha pedig valamiképpen mégis kialakulnának ilyen, a szüntelen változó tükröződését jelölő, vagyis tudattartalmak közvetítésére alkalmas és az egy nyelvet beszélők közösségében tartósan azonos nyelvi jelek, nem mennénk velük semmire. A tudattartalmak száma ugyanis végtelen, jeleket számon tartó képességünk viszont véges.³ Annyi jelünk lenne így, annyit kellene közlésre vagy a közöltek megértésére szüntelen készenlétben tartanunk, amennyinek számontartására semmiképpen sem volnánk képesek.

2. Hogyan oldja föl a nyelv az érintkezés e két egymást kizárni látszó föltételének, a tudattartalmak meg nem szüntethető változékonyságának és végtelen sokféleségének s a nyelvi jelek egy bizonyos közösségen belül való azonosságának, tehát legalább viszonylagos állandóságának és a jeleket számon tartó képességünk véges voltának ellentétét? Úgy, hogy a tudattartalmat egységnyi részekre, teljes képzetekre, a teljes képzeteket pedig még kisebb egységekre, részképzetekre bontja, s a teljes képzeteknek részképzetek jelölőiből szerkesztett nyelvi jeleit is, ezeken belül a részképzetek nyelvi jeleit is egymáshoz viszonyítja.⁴ A szüntelen változó valóság s a hozzá fűződő, ugyancsak szüntelen változó egyéni állásfoglalás szerkezetéhez válik ily módon a nyelvi jelek szerkezete is hasonlóvá s ezzel képessé arra, hogy közvetítse a folyton változó tudattartalmakat. Az érintkezés nyitja ez a részekre bontás: a mindig sok elemből összeszövődő valóságnak s ezt a bonyolult valóságot tükröző, még bonyolultabb és változékonyságosabb tudattartalmaknak olyan nyelvi jelekkel való jelölése, amelyek maguk is összetettek, rugalmasak és változékonyságosak, amelyeknek elemei, a részképzetek jelölői azonban viszonylag állandók.

A tudattartalom egységnyi részének, a teljes képzetnek, részképzetek jelölőinek egymáshoz viszonyításával esetről esetre szerkesztett, ezért rugalmas és változékonyságos nyelvi jele a m o n d a t, a részképzetek viszonylag állandó jelölője a s z ó. A mondottakból következik, hogy közösségi és viszonylag állandó, vagyis az egy nyelvet beszélők körében tartósan azonos, mintegy társadalmi megegyezésen alapuló csak ez utóbbi lehet. Ami a mondatban s a mondatnál nagyobb érintkezési egységekben (elbeszélésben, leírásban, szónoki beszédben, tudományos értekezésben stb.) mint esetről esetre szerkesztett, összetett nyelvi jelben közösségi, az csak az ilyen összetett jel részeinek (mondatban a részképzetek jelölőinek, nagyobb érintkezési egységekben a mondatoknak) egybeszerkesztési módja, az összetett jel összetevőinek azonos szabályok szerint való egymáshoz viszonyítása. Mondat és szó ezek szerint legfőképpen abban különbözik egymástól, hogy a mondat esetről esetre szerkesztett, egyszeri és egyedi,⁵ a szó viszont (ehhez képest) egyszerű, viszonylag állandó és közösségi nyelvi jel.

³ Vö.: „Minthogy a tudattartalmak száma végtelen, mindegyiknek külön nyelvi jelölője nincs, és nem is lehet.” (BÁRCZI i. h.).

⁴ Vö.: WUNDT, *Die Sprache*, II. k. 1900, 240. l. — A folyamatot tüzetesen leírja PAIS (Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához: MNy. XLVII, 135—6). Másik i. m.-ben (5, 9) helyesbíti is WUNDT, valamint GOMBOCZ és KLEMM fölfogását, s bebizonyítja, hogy az egyszavas mondatpótló is — mondat, mert „a helyzet támasztotta képzetéből meg az egy szó jelentette képzetből szövdött viszony” fejeződik ki benne.

⁵ „Ein Satz ist und bleibt das Erzeugnis der psychischen und sprachlichen Tätigkeiten des Sprechenden allein.” (RIES, i. m. 46.)

3. Ámde hogyan lehet viszonylag állandó nyelvi jel a szó, ha az, amit jelöl, a részképzet, vagyis a valóságnak tudatunkban tükröződő elemi részlete változó? A valóságban nincsenek teljesen azonos, még hozzá tartósan azonos részletek. A legelemibb részcsekk is különbözik valamelyest az összes többi elemi részcsektől, a legkisebb elem is folyton változik, következésképpen különbözniük és változniuk kell valamelyest az elemi részcsekk tudatunkban való tükröződéseinek, a részképzeteknek is.

A dolog nyitja a szónak mint a mondathoz képest egyszerű, elemi nyelvi jelnek jel voltában, a jel sajátos természetében rejlik. A jel éppen azért, mert csupán jele, szimbóluma, nem pedig pontos, hű képe annak, amit jelöl, nem öleli fel a tudatunkban tükröződő valóságmozzanatok minden meghatározó jegyét, hanem ezeknek csak egy részét, a sok közül csupán annyit, amennyi a kérdéses mozzanat tükrözésének felismerése, a bennünk korábban tükröződött valóságmozzanatokkal való azonosítása vagy azoktól való megkülönböztetése szempontjából lényeges. Ugyanaz a szó mint nyelvi jel így nem csupán egy valóságmozzanat tükröződésére illik rá, hanem sok más, a lényeg szempontjából azonos, minden egyéb szempontból azonban különböző valóságmozzanat tükröződésére is. Nem egy, hanem sok, bennünk vagy másokban korábban tükröződött mozzanatra illik rá nagyjából, egészen pontosan viszont nem illik rá a vele jelölt mozzanatok egyikére sem.

A szóval mint nyelvi jellel egyszerűsítünk, általánosítunk. Kiemeljük a tudatunkban tükröződött hasonló mozzanatok közös jegyeit: ez a nyelvi jel tartalma, s ezt a tartalmat foglaljuk össze s tesszük érzékelhetővé a hangalakokkal: a formával.⁶ Minden, a tudatunkban tükröződő vagy régebben tükröződött valóságmozzanat ily módon két részre oszlik: arra, ami benne több más hasonló mozzanat tükröződésével azonos, következésképpen a tükröződések egy bizonyos csoportjában mindig föllelhető, a csoportot illetően tehát állandó, és arra, ami a csoport minden egyes tagjában más és más, tehát a csoportot illetően változó. A szó mint nyelvi jel e két rész közül csak az előbbit, a csoportot illetően állandót foglalja össze a tartalomba, s teszi érzékelhetővé a tartalomhoz asszociált formával. Részt jelöl, nem egészet, épp ezért alkalmas részképzetek más részképzetekkel azonos jegyeinek összefoglalására és jelölésére. Ha a magyar ember ezt a szót mondja vagy hallja, hogy *ház*, akkor ez a megnyilatkozás nem egy bizonyos, a tudatában éppen tükröződő, létező vagy képzeletbeli házat jelöl számára, hanem csak azt, ami ebben a részképzetben, a valóság ez egyszeri, egyedi tükröződésében több más hasonló részképzettel s a magyarul beszélők hasonló részképzeteivel közös, s amit éppen ezért a magyarul beszélők körében ugyanez a nyelvi jel, a *ház* szó foglal össze.

Az emberi elme ez általánosító, elvonó, az állandót a változótól elválasztó s mint lényegét a nyelvi jel tartalmába sűrítő képességének köszönhető, hogy a tudatunkban tükröződő valóságelemek meg nem szüntethető változékonyságának s az érintkezés elengedhetetlen követelményének, a nyelvi jelek viszonylagos állandóságának ellentétét át tudjuk hidalni. Lényegében azonos ez az általánosító, elvonó tevékenység azzal, amelyet a logika fogalomalkotásnak nevez. Mégsem azonosíthatjuk a kettő eredményét, a szó tartalmát és a fogalmat egymással, mert az azonos eljárással kiemelt közös jegyek nem

⁶ „A szó az emberi agy elvonó, általánosító képességének terméke, s egyben ... az általánosítás eszköze is.” (BÁRCZI, i. m. 35.) „Von sich aus, als Wort, nennt es immer nur Allgemeines, nie Besonderes.” (PORZIG, i. m. 58.)

föltétlenül azonosak.⁷ A valóság tükröződéseinek ugyanazon csoportjában sokféle közös jegy található: az, hogy ezek közül a tükröző tudat melyikeket emeli ki, sűríti össze és kapcsolja egy bizonyos érzékelhető formához, az egyén s a közösség szempontjaitól függ.⁸ Ezért különböznek a különféle nyelveknek hasonló, sőt azonos valóságtükröződések jelölésére használt szavai nemcsak a forma, hanem igen sokszor a tartalomba összesűrített jegyek tekintetében is. A zsebóra, toronyóra, napóra tartalmi jegyei egyeznek a német *Taschenuhr*, *Turmuhr*, *Sonnenuhr* jegyeivel, de elütnek a francia *montre*, *horloge*, *cadran* másféle szemlélet alapján kiemelt és összesűrített tartalmi jegyeitől, pedig a mögöttük rejlő fogalmak, vagyis a valóban lényeges jegyek azonosak. Tartalom és fogalom különbsége a valóban lényegesnek a látszólag lényegestől való ebben a megkülönböztetésében rejlik. A kettő egybeeshet, de nem föltétlenül esik egybe már az elvonás és összesűrítés pillanatában sem, annál kevésbé az idők folyamán az egyikben is, a másokban is bekövetkező változások esetén, a jegyek egyikének-másikának cserélődése, az eredetiekhez új jegyeknek járulása, az eredetiek egynémelyikének kiesése után. Tartalom és fogalom ugyanis csak viszonylag állandó. Idők múltával mindkettő változhat. Lényeges különbség azonban, hogy míg a tartalom jegyeinek változása tisztán a tükröző tudat szempontváltozásainak függvénye, addig a fogalom a valóságtükröződések egybevetése, összefüggéseik vizsgálata és gondos mérlegelése, úgy is mondhatnók: az eredeti szempontok helyességének ellenőrzése alapján változik és tisztul, úgyannyira, hogy hovatovább már nem is a valóságtükröződések közös jegyeinek, hanem a tudatunktól független valóság közös, ennél fogva valóban lényeges jegyeinek foglalatává válik. Ezért értheti meg a szó jelentését az is, aki a formához asszociált fogalom jegyeinek csak egy részét ismeri, s ezért keres és kapcsol a tudományos nyelv a valóságtükröződések újra meg újra való felülvizsgálata útján nyert, egyre pontosabb fogalmakhoz sokszor a köznyelvtől elütő, új formát, vagy korlátozza a régi forma használatát egyetlenegy pontosan meghatározott fogalomhoz való kapcsolásra. A *cukor* szó tartalma jóval kevesebb számú, sőt esetleg másféle meghatározó jegynek foglalata is a gyermek, mint az átlagműveltségű felnőtt számára, más a cukorgyári munkásnak és más a vegyésznek. Más jegyek-foglalata volt még e két utóbbi számára is a múlt században és más napjainkban. Ámde ez a különbség az esetek túlnyomó többségében nem okoz semmi zavart: egyáltalában nem akadály a szó jelölő funkciója betöltésének. A szó tartalmába összesűrített jegyeknek csak a teljesen pontos megértést igénylő tudományos nyelvben kell okvetlenül egyezniük az ugyanazon forma érzékeltette fogalom jegyeivel, a köznyelv beéri a jegyek minimumának egyezésével is.⁹

Magától értetődik, hogy az elvonással részben már az érintkezéshez szükséges nyelvi jelek befogadásának, rendezésének és számontartásának kérdése is megoldódik. Az általánosítás, a lényegnek kiemelése, összesűrítése s a

⁷ SAUSSURE — szerintünk helytelenül — nem tesz különbséget a kettő között: „Nous appelons *signe* la combinaison du concept et de l'image acoustique.” (Cours de linguistique générale³ 1931, 99.) Tartalom és fogalom közt általában nem szoktak különbséget tenni.

⁸ Erre rámutat PORZIG: „Mit Wörtern fasst man auch die Dinge zu Gruppen zusammen. Und das kann unter sehr verschiedenen Gesichtspunkten geschehen.” (i. m. 60.) A következő példa is tőle való.

⁹ A szaknyelv és a köznyelv igényének erre a különbségére jól rávilágít ORSZÁGH (Válasz az Értelmező Szótárról közölt észrevételekre: Nyr. LXXX, 357—8).

hozzá asszociált formával való érzékeltetése ugyanis nemcsak az ilyen elemi nyelvi jelek viszonylagos állandóságát s ezzel társadalmivá válását biztosítja, hanem azok számát is tetemesen csökkenti. Az, amit a szóval a tudatunkban éppen tükröződő valóságmozzanathól mint lényegeset, vagyis a valóság-tükröződések egy csoportját illetően állandót kiemelünk, nemcsak ebben az egy mozzanatban van meg, hanem rengeteg másik, bennünk már régebben tükröződött mozzanatban is, a jelölendők végtelen sokaságát tehát aránylag csekély számú szóval jelölhetjük. Mi több, a közösnek, állandónak ezzel a kiemelésével és külön formához asszociálásával a bennünk tükröződött valóságmozzanatok bizonyos fokig maguktól rendeződnek, osztályozódnak is, és így számunkra is, a velünk egy nyelvet beszélők számára is könnyen és biztosan nyilvántarthatókká válnak. Hogy ez utóbbi körülmény már nemcsak az érintkezés szempontjából, hanem a valóság megismerése s a benne való eligazodás szempontjából is döntő jelentőségű, nem szorul bizonyításra. A valóságot megismerni, benne eligazodni s a szerzett ismereteket megtartani legalább olyan fontos érdekünk, mint az, hogy embertársainkkal érintkezhessünk. Mindkettőt az egy nyelvet beszélők tartósan azonos nyelvi jeleinek, vagyis a szavaknak birtoklása teszi lehetővé, ezért ebben a birtoklásban mi a magunk részéről nem csupán az érintkezés elengedhetetlen föltételét, hanem a nyelvnek az érintkezéssel egyenrangú, második funkcióját látjuk.¹⁰

4. Főntebb az összetett, pontosabban több részképzet jelölőjéből esetről esetre szerkesztett, egyszeri e egyedi nyelvi képletet, vagyis a mondatot, sőt a mondatokból alakított nagyobb érintkezési egységeket is nyelvi jelnek minősítettük.¹¹ A jel sajátos természetéről a szóval kapcsolatban most elmondottak után azonban föl kell vetnünk a kérdést: nyelvi jelek-e csakugyan ezek is, s ha igen, hogyan viszonylanak a tartósan azonos jelekhez, s mi az ezekétől nyilván különböző, sajátos funkciójuk?

A jel egyik lényeges vonása az, hogy nem a vele jelölt dolog meghatározó jegyeinek összességét, hanem e jegyeknek csak egy részét öleli fel, sűríti össze a tartalomba és teszi érzékelhetővé a formával. Így nézve a kérdést, a mondat, sőt a mondatnál nagyobb érintkezési egység is kétségtelenül nyelvi jel. Hiszen ha még annyi részképzet nyelvi jeléből szerkesztjük is össze a mondatot, s még annyi teljes képzet nyelvi jeléből, azaz mondatból alakítjuk is ki az ennél nagyobb érintkezési egységet, a bennünk tükröződő valóságnak minden meghatározó jegyét sem az egyik, sem a másik nem tartalmazhatja. Az esetről esetre szerkesztett nyelvi jel is, akárcsak a szó, válogat a meghatározó jegyek közt: egyeseket közülük mint lényegeseket kiemel, tartalommal sűrít és a formával érzékeltet, a többieket pedig elejti, mintegy kirekeszti magából.

Ha azonban nem csupán a benne foglalt meghatározó jegyek teljessége, helyesebben sohasem teljes volta szempontjából vetjük egybe a teljes képzet

¹⁰ „In ihrer Gesamtheit bestimmen die Wörter einer Sprache in ihrer Gliederung und in ihren Beziehungen zueinander die Möglichkeiten der Setzung, also das, was von der Wirklichkeit erfasst werden kann und wie es erfasst werden kann. Wir nennen das das Weltbild der betreffenden Sprache.” (PORZIG, i. m. 366.)

¹¹ „Nyelvi jel minden olyan nyelvi elem, melyben megkülönböztethető a forma — a tartalom (a jelentés) — s ezeknek valamire való vonatkozása, illetőleg a velük jelölt, jelentett „dolog” (akár konkrét, akár absztrakt)” — mondja C. K. OGDEN és J. A. RICHARDS nyomán MARTINKÓ (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelv-járástörténet, 1956, 198); majd pár sorral alább még határozottabban: „A szó, szó szerkezet, mondat, sőt akár ezen is túlmenő nyelvi egység — mind jel.”

s az ennél nagyobb tudattartalom nyelvi jelét a részképzet jelölőjével, hanem azt is megvizsgáljuk, hogy mit emel ki lényegként az egyik, s mit a másik, akkor már jelentős különbségekre találunk. Így derül ki, miért lehet a lényegében azonos szerkezet ellenére is viszonylag állandó és közösségi az egyik, s miért nem lehet más, mint alkalmi és egyedi, a másik.

A szóval, mint láttuk, azt emeljük ki és foglaljuk össze lényegként a tudatunkban éppen tükröződő valóságmozzanatból, ami abban a régebben tükröződött valóságmozzanatokkal s a mások tudatában föltehetőleg tükröződő vagy tükröződött valóságmozzanatokkal azonos, és kirekesztjük mindazt, ami abban azoktól különböző. A szóval kiemelt lényeg eszerint nemcsak az éppen bennünk tükröződő valóságmozzanatok lényege, hanem ezenkívül még sok más, még hozzá sok különféle valóságmozzanaté is: elvont valami. Önmagában ez a lényeg a valóságban nem is létezhet, hanem — akárcsak a fogalom — csupán tudatunknak eleme, de éppen mert csak tudatunkban létező, elvont valami, és mert egy egész közösség elvonó tevékenységének eredménye, viszonylag állandó és közösségi. Addig él, ameddig a közösség, amely megalkotta, szükségét látja, s ameddig a hozzá asszociált érzékelhető formával mint nyelvi jelet használja.

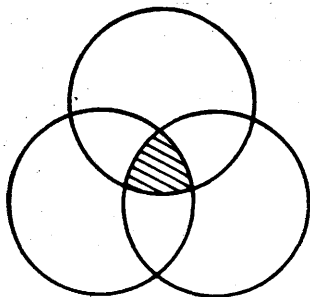
Ezzel szemben a mondat s a mondatnál nagyobb érintkezési egység lényegként, éppen megfordítva, azt emeli ki, ami a bennünk pillanatnyilag tükröződő valósággrészletben a korábban tükröződött valósággrészletektől elütő, és azt rekeszti ki, ami azokkal egyező. A lényeg itt az, ami csak ebben az egyetlenegy valósággrészletben van meg, és sem sajátmagunk tudatában, sem másokéban ugyanígy még nem tükröződött, sőt ezután sem tükröződhetik, aminek ennél fogva jele is csak alkalmi és egyedi lehet.¹²

A szóval a kiemelés útján elvonunk, általánosítunk, egyszerűsítünk, s ezt az elvontat, általánost, egyszerűsítettet jelöljük. A mondattal s a mondatnál nagyobb nyelvi képlettel az elvontaknak, általánosaknak, egyszerűsítetteknek egymásra vonatkoztatása, egymással viszonyba állítása útján egyedítünk, s mint nyelvi jellel ezt a szó tartalmához képest mindig egyedibbet, következésképpen valóságosabbat, a bennünk éppen tükröződő valóságmozzanatot jobban megközelítőt jelöljük. A szóval kiemelt lényeg a vele jelölhető dolgok körét a meghatározó jegyek céltudatos csökkentésével annyira kitágítja, hogy igazában már e dolgok egyikére sem illik rá, hanem mind-egyiknek csak minimális részét jelöli. A mondat s a mondatnál nagyobb nyelvi képlet e minimális részletek egymáshoz viszonyításával a meghatározó jegyek számát növeli, s ezzel a vele jelölhető dolgok körét szűkíti. A szónak mint nyelvi jelnek funkciója tehát az összefoglalás, sok különféleből az azonosnak, a szüntelen változóból az állandónak, vagyis a mindnyájunk tudata szerint közösnek elvonása és egyetlen, közösen kialakított formával jelölése. Ezzel szemben a mondatnak s a mondatnál nagyobb nyelvi képletnek mint nyelvi jelnek funkciója az elkülönítés, sok hasonlóból az egyedinek, a tudatunkban éppen tükröződő egyetlen valóságmozzanatot megkülönböztető jegyeinek kiragadása s az ehhez mérten szerkesztett egyéni formával való jelölése.

Jelöljük a szóval jelölhető elvont, önmagukban nem, hanem csupán tudatunkban, a bennünk s másokban tükröződő vagy tükröződött különféle

¹² Vannak persze határesetek is: egyfelől az alkalmi szók (ezekről a 6. c. pontban szólunk), másfelől a mondatklisék (ezek az 5. b. pontban tárgyalt szók-sokkal és közmondásokkal rokon képletek).

valóságmozzanatok közös elemeként létező dolgokat egymást metsző körökkel, a szavak egymáshoz viszonyításával szerkesztett mondat jelölte tudattartalmat pedig azzal a területtel, amelyet e körök egymásból kimetszenek. Mondat és szó funkciójának különbségét ez esetben ebben az egyszerű bővített mondatban: *Házunk dombon áll*, hozzávetőlegesen az alábbi ábra szemlélteti:

Ha most a bennünk tükröződő tudattartalom pontosabb jelölése, a még mindig túlságosan nagyszámú hasonló tudattartalmaktól való elkülönítése céljából mondatunkhoz ezt az összetett mondatot fűzzük: *Körülötte nagy kert, ablakában piros muskátli*, akkor ugyanezt az ábrát kapjuk, de itt az egymást metsző körök már nem a szavakat, hanem a szavaknak egymáshoz viszonyításával szerkesztett három mondatot szemléltetik, az a terület pedig, amelyet e körök egymásból kimetszenek, a három mondat egymáshoz viszonyításával szerkesztett nagyobb képletnek mint nyelvi jelnek tartalma. Látnivaló, hogy a mondattal s a mondatnál nagyobb nyelvi képlettel jelölhető dolgok területe egyre szűkül, egy pont felé, az éppen bennünk tükröződő valóságmozzanat felé halad, s ha ponttá sohasem zsugorodhatik is, ezt igyekszik egyre jobban és jobban megközelíteni.

A szó mint nyelvi jel az egyeditől, esetlegestől az általános, a változótól az állandó felé tör, a mondat s a mondatnál nagyobb nyelvi képlet, éppen ellenkezőleg, az általánostól az egyedi, az állandótól a pillanatról pillanatra változó felé. Amaz természeténél fogva jellegzetesen langue-jelenség, ez csak elemeiben s az elemek egybeszerkesztési módjában langue-, egészében jellegzetesen parole-jelenség.

A szóval kiemelt lényegnek s a mondattal, illetve a mondatnál nagyobb nyelvi képlettel kiemelt lényegnek ez az ellentétessége — úgy is mondhatnók: egymást kiegészítő, dialektikus volta — és a szavaknak, illetve mondatoknak az egy nyelvet beszélők körében azonos szabályok szerint való egymáshoz viszonyítása együtt biztosítja az érintkezés sikerét. A tudatunkban éppen tükröződő, nyelvi jelekkel részeire bontott, majd a részek egymáshoz viszonyításával újra egybeszerkesztett és érzékelhetővé tett valóság így válik a velünk egy nyelvet beszélő érzékelők számára az ő tudatukban tükröződött valóságokkal egybevethetővé s ezzel érthetővé. A viszonylag állandó nyelvi jel, vagyis a szó feltárja a tudattartalomnak más tudattartalmakkal — a magunkéival és másokéival — való egyezéseit, az ilyen állandó jelekből esetről esetre szerkesztett nyelvi jel megvilágítja a különbségeket, a nyelvi jeleknek azonos szabályok szerint való egybeszerkesztése pedig lehetővé teszi az így

módon egymáshoz viszonyított részjelekkel érzékeltetett tudattartalomnak újraszerveztését.¹³

Szó és mondat között közbülső helyet foglalnak el a nyelvi jelek rendszerében a szószerkezetek, idegen szóval: a szintagmák. A szószerkezet két vagy több szó egymáshoz viszonyításával szerkesztett, alkalmi és egyedi nyelvi jel, ennyiben tehát kétségtelenül a mondattal rokon. Ugyanakkor azonban ahhoz, hogy valóban mondattá, azaz egy teljes képzet nyelvi jelévé váljon, még maga is egy másik szóval vagy szószerkezettel való viszonyba állításra, kiegészítésre szorul, ennyiben tehát szóként viselkedik.¹⁴ Vannak, akik az alany és az állítmány kapcsolatát, vagyis magát a mondatot is szószerkezetnek minősítik, mások szerint különbséget kell tenni alanyi—állítmányi szószerkezet és alanyból meg állítmányból szerkesztett mondat között. A *vidéket aszály sújtotta* képletben e fölfogás szerint az *aszály* és a *sújtotta* kapcsolata: mondat, de az *aszály sújtotta vidék* képletben ugyanennek a két szónak kapcsolata: szószerkezet.¹⁵ Részünkről ez utóbbi nézetet valljuk, minthogy a két kapcsolat közül csak az első tartalmaz állásfoglalást a valósággal szemben, a másodikból ez még hiányzik, már pedig a mondatot épp ez az állásfoglalás teszi mondattá, azaz közölni való tudattartalom nyelvi jelévé.

5. Bármily tetemesen csökkenti is az elvonás az egy nyelvet beszélők körében tartósan azonos nyelvi jelek számát, és bármennyire ezeknek birtoklása teszi is, mint láttuk, egyáltalában lehetővé mind az érintkezést, mind pedig a valóság megismerését s a szerzett ismeretek megtartását, távolról sem mondhatjuk, hogy ezzel egymagában akár az érintkezésnek, akár az ismeretek számontartásának már minden kérdése meg volna oldva. Az elvonás ugyanis, amelynek érzékelhető eredménye a tartósan azonos, közösségi nyelvi jel, csak az eredmény felől nézve kollektív tevékenység, elindítója, kezdeményezője, tulajdonképpeni végrehajtója azonban nem a közösség, hanem annak valamelyik tagja: az egyén. A közösség csak ellenőrzi ezt az egy vagy több egyén már elvégezte tevékenységet, s — aszerint, hogy annak eredményét találónak és szükségesnek avagy használhatatlannak, illetve fölöslegesnek ítéli — jóváhagyja vagy elveti. Az egyén kezdeményez, javasol, próbálkozik; a közösség dönt.

Így állván a dolog, természetes, hogy elvonás és elvonás, illetve ennek eredménye, vagyis a tartós, közösségi nyelvi jelek között olyan különbségek vannak, amelyek egyfelől az egyéni elvonó képesség különbözőségéből, másfelől az ellenőrző közösség nemzedékről nemzedékre változó összetételéből és időről időre változó igényeiből és változó szükségleteiből fakadnak. Az ember csak fokozatosan, nemzedékek hosszú sorának munkájával jutott el az elvonó képességnek arra a fokára, amelyen a jelenleg egy nyelvet beszélők többsége áll, ezenközben igényei, szükségletei, szempontjai is ismételten változtak, elvonással nyert nyelvi jelei sem lehetnek tehát a két fő követelmény — egy-

¹³ „Ahhoz, hogy egy tudattartalom (teljes képzet) nyelvi jelhez juthasson, részletképzeteire kell bomlania. A részletképzeteknek vannak nyelvi jelölőik: a szavak; ezeknek azonban oly módon kell viszonyban állniuk, hogy a hallgató belőlük a teljes tudattartalmat újra fel tudja építeni.” (BÁRCZI, i. m. 40.)

¹⁴ „Irgendein Wort oder eine Wortgruppe, die nicht Satzform hat, besägen für sich allein nichts. Sie lassen alle Möglichkeiten offen ... Man wartet auf eine Ergänzung.” (PORZIG, i. m. 79.)

¹⁵ Szószerkezetnek tekinti a mondatot GOMBOCZ. Fölfogásával legújabbán KLEMM szállt igen eredményesen vitába. (A mondattan mivolta: MNy, LII, 406—15). Vö. még: MOLLAY, John Ries szintakszis-elméletének értelmezése: MNy, LIII, 77—80.

szerűség és elvontság — tekintetében egyformák. Vannak szavaink, amelyek csak formájukban egyszerűek, szó jellegűek, a formával asszociált tartalom tekintetében azonban — a bennük foglalt meghatározó jegyeknek az elméletileg szükséges minimumot meghaladó száma miatt — összetettek, viszonyításon alapulók, vagyis szószerkezetszerűek. Vannak ezzel szemben olyan állandó és közösségi nyelvi jeleink, amelyeknek tartalma — éppen megfordítva — csak egy részképzet meghatározó jegyeit sűríti össze, e tekintetben tehát kétségtelenül szó jellegűek, a tartalomhoz asszociált forma tekintetében azonban összetettek, két vagy több egyszerű szóból szerkesztettek, látszatra tehát mondatszerűek: szószerkezetek, mondatrésztetek, sőt teljes mondatok.

a) A *gebe* hangsorral asszociált tartalom a *ló* hangsorral asszociált tartalomhoz képest nyilvánvalóan összetett. Benne foglaltatnak ez utóbbinak meghatározó jegyei, de benne foglaltatnak ezenfelül azok a jegyek is, amelyeket egyszer a *rossz*, máskor a *hitvány*, a *satnya*, a *vézna*, a *sovány* stb. szavunk sűrít össze. Nem egy, hanem legalább két részképzet elvonással nyert jegyei egyesülnek eszerint benne: annyi és olyan jegy, amennyi és amilyen a *ló* jelentéstartalmának a *rossz*, a *hitvány*, a *satnya*, a *vézna*, a *sovány* stb. szavunk valamelyikének jelentéstartalmával való összekapcsolása útján is összegeezhető, azaz két egyszerű, állandó és közösségi nyelvi jelből szerkesztett jellel, jelzői szószerkezettel is érzékeltethető lett volna. Minthogy e tartalomnak csak egyik része — az, amit a *ló* szavunk jelöl — állandó, másik része ehhez képest ingadozó, változó jellegű, az egész jelentés kevésbé elvont, kevésbé általános, mint a benne foglalt fő elemé. A képlet tehát mind a meghatározó jegyeknek a szükséges minimumnál nagyobb száma, mind a vele jelölhető dolgoknak ennek következtében szűkebb köre, mind az egész tartalom egyedibb, valóságosabb volta miatt nem szó jellegű, hanem szószerkezet természetű, az összetett tartalomhoz asszociált egyszerű, állandó és közösségi forma szempontjából azonban mégis kétségtelenül szónak minősítendő.

A *kakas* szó nyelvünkben egy madárfajtának az egyik, a *tyúk* szó ugyanennek a madárfajtának a másik nemhez tartozó egyedét jelöli, mind a kettő ugyanolyan — tartalmában szószerkezet, formájára nézve azonban szó jellegű — nyelvi jel tehát, mint a *gebe*. Lényeges különbség azonban, hogy míg ez utóbbiban foglalt jelentéstartalom fő elemére külön szavunk van (*ló*), addig a *kakas* és a *tyúk* összesűrítette tartalmak közös, ennélfogva általánosabb, elvontabb elemének, magának a madárfajtának jelölésére szavunk nincs.¹⁶ A *gebe* (= *ló* + *rossz* vagy *hitvány* vagy *satnya* vagy *vézna* vagy *sovány* stb.) tartalmát két szó egymáshoz viszonyításával is kifejezhetjük és érzékeltethetjük; a *kakas* (= egy bizonyos madárfajta + *hím* vagy *kan* vagy *apa* stb.) és a *tyúk* (= ugyanezen madárfajta + *tojó* vagy *nőstény* vagy *anya* stb.) jelentését ily módon — a fő elem jelölésére alkalmas, külön, egyszerű, tartós és közösségi nyelvi jel hiányában — meg sem szerkeszthetjük.

Ugyanerre az eredményre jutunk, ha azokat a szavainkat vizsgáljuk, amelyeket a például választott három szó elemzésekor mint ezek jelentéstartalmában a fő elemhez képest ingadozó, változó jellegű elemnek jelölőit soroltunk föl. R o k o n é r t e l m ű e k n e k szokás az ilyen, a bennük foglalt közös meghatározó jegyek fogyó vagy növekvő száma szerint rendez-

¹⁶ A hiány egyik okát jól megvilágítja KUBINYI: a kezdetleges ember „előbb ismeri fel a részt, csak azután az egészet; előbb látja meg az egyedet, csak azután a fajt”. (Hogyan alkotnak szavakat az óceániai népek? Nyr. LXXX, 457—61.)

hető és sorba állítható szavakat nevezni. Jellemző sajátosságuk, hogy a sor tagjainak mindegyikében foglaltatnak azonos, vagyis az egész sort illetőleg állandónak tekinthető jegyek, de mindegyikben foglaltatnak ezenfelül olyanok is, amelyek a sor többi tagjaiból hiányoznak, vagyis a sort illetőleg változók. Van olyan sor, amelynek erre az állandó elemére külön szavunk is van, mint a *gebe* mellett a *ló*, s van olyan sor, amelynek ezt az állandó elemét még senki sem próbálta (vagy hiába próbálta) elvonni s külön formához kapcsolni, amelyet ennél fogva, mint a *kakas* és a *tyúk* szó esetében láttuk, nem is tudunk jelölni. A *kunyhó* — *viskó* — *vityilló* — *villa* — *kúria* — *kastély* — *palota* stb. sor tagjainak jelentéstartalmát a *ház* szónak egy vagy több másik szavunkhoz való viszonyításával is megszerkeszthetjük; a *hajt* — *üz* — *kerget* — *zavar* — *terel* stb. sor tagjaiét ilyen, a sor közös jegyeit összesűrítő külön szó hiányában nem tudjuk megszerkeszteni.

A tartós, közösségi nyelvi jeleknek ebbe a csoportjába tartoznak a jelek viszonyításával is jelölhető tartalmat — egyszerűség és rövidség kedvéért — külön, egyszerű formához asszociáló szóösszevonások (*Közért*, *Röltez* stb.) és betűszók (*MÁV*, *SzTK* stb.), valamint a mindig teljesen egyedi tartalmat külön, egyszerű formához asszociáló tulajdonnevek (*Péter*, *Duna*, *Göncöl* stb.) is.

b) A most vázolt jelenségnek fordítottja az, amelyet a szóösszetétel (ideértve az ikerszót is), az állandósult szókapcsolat, a szólás és a közmondás képvisel.

A *drágakő* — hogy immár klasszikusnak tekinthető példát idézzünk — abban különbözik a vele formára (persze nem írásban, hanem ejtésben, tehát az érzékeltetés elsődleges módjában) teljesen azonos *drága kő* jelzős szó szerkezettől, vagyis az ugyanazon elemekből szerkesztett, alkalmi, egyedi nyelvi jeltől, hogy a benne összesűrített tartalom nem a *drága* és a *kő* szó egymáshoz viszonyításából adódik, hanem valami egészen más. Annyira más, hogy a *drága* jelentéstartalmával ellentétes is lehet — hiszen van *kevéssé becsült*, sőt *olcsó drágakő* is —, ami a *drága kő* kapcsolat jelentéstartalmára semmiképpen sem áll, ami tehát ezzel a kapcsolattal nem is érzékeltethető. Volt köze egykor a *drágakőnek* mind a *drága*, mind a *kő* jelentéstartalmához, de az, amit mint összetétel a bennünk tükröződő és tükröződött valóságmozzanatokból ez idő szerint lényegként kiemel, elvon s a hozzá asszociált összetett formával érzékeltet, már nem a két szó viszonyba állításával körülhatárolt, a kettő meghatározó jegyeit összegező s így az összeggel jelölhető dolgok körét szűkítő tartalom, hanem ennél bizonyos szempontból több, bizonyos szempontból kevesebb, de mindenképpen elvontabb, általánosabb, állandóbb valami. Nem az egyedi, a bennünk éppen tükröződő valóságmozzanat felé tör, nem ezt igyekszik megközelíteni, hanem az általános felé, ezt igyekszik a pillanatnyilag tükröződő valóságmozzanatoknak korábban tükröződöttelkel való egybevetésével elvonni s mint azokhoz képest állandót külön formához kapcsolni. Ez a külön forma ma már csak látszólag alkalmi, egyedi szerkesztmény, valójában épp oly állandó és oszthatatlan — egyéni kezdemény szülte, de a közösség elfogadta s egy bizonyos elvont tartalomhoz asszociálta — hangalak, mint akármelyik, formára is egyszerű szavunké. Bizonyos érte, hogy mint külön forma az összetétel elemeinek egyike vagy másika, sőt mind a kettő a vele asszociált tartalommal együtt ki is veszhet nyelvünkől, a forma egésze azonban a vele asszociált külön tartalom érzékeltetésére ilyenkor is fennmarad (egészben vagy részben elhomályosult összetételek). Egy másik

bizonyosság, hogy az összetétel csak mint egész, mint a benne foglalt külön tartalomnak saját külön formájával asszociált egysége állítható viszonyba más tartós, közösségi nyelvi jellel (*ritka drágakő, olcsó drágakő, a drágakő csillog*), ezzel szemben a szószervezetnek mindkét tagja viszonyba léphet más tartós, közösségi jellel vagy jelekkel (*Nagyon drága az ilyen kő*). Az összetétel elő- vagy utótagja gyakran még szófaji jellegzetességeit is elveszti. A *drágakő*-beli *drága* nem fokozható, nem lehet állítmány: nincs sem *nagyon drágakő*, sem *drágábbkő*, nem mondhatjuk 'drágakő' értelemben, hogy a *kő drága*. Ezzel szemben a *drága kő* lehet *nagyon drága kő*, lehet *drágább kő*, mint egy másik, s a jelzős viszonyban alanyi—állítmányi viszonyra való visszaalakításával azt is mondhatjuk, hogy a *kő drága*. Kétségtelen bizonyossága ez annak, hogy az összetételben sem az elő-, sem az utótag nem önálló tartós, közösségi nyelvi jel, hanem csupán a nyelvi jelet alkotó tényezők egyikének, a formának eleme, ennél fogva nem is lehet közöttük a teljes képzet egyedítésére törekvő szintaktikai viszony.

Az összetételek közé kell sorolnunk e szempontból mind az egyszerű, mind az összetett szavaknak képző(k) hozzájárulásával létrejött származékait, sőt a szószervezeteknek így keletkezett származékait is, úgyszintén az igék igekötős alakjait. Nemcsak azért, mert történetileg közülük nem egy ily módon, összetételből keletkezett, hanem mert szerkezetileg — a tartalomhoz asszociált többemű, de széthbonthatatlan forma s az ezzel a kapcsolattal jelölhető dolog tekintetében — ezekkel azonosak. A *barátság, barátságos, barátságosság, a drágaköves, a kézenállás, rokonértelműség, a megszólal, összetép* ugyanolyan szerkezetű tartós, közösségi nyelvi jel, mint a *drágakő* vagy a *nyúlógát*, még akkor is, ha az igekötő az ige mögé kerül (*szólalj meg, tépd össze*), vagy a kettő közé tagadó vagy tiltó szó került (*meg sem szólal, össze ne tépd*), avagy az egész képletet nem tisztán nyelvtani, hanem másféle, jórészt gyakorlati (írás-, illetve olvasástechnikai) megfontolások alapján — mint az összetételek tekintélyes hányadát is — nem írjuk egybe.

Ugyanez a helyzet az állandósult szókapcsolatokkal, a szólásokkal, sőt a közmondásokkal is. A *kiváló művész* kapcsolat, míg mint kitüntetető címet törvénybe nem iktatták, csak szószervezet, a *kiváló* és a *művész* tartós, közösségi nyelvi jel jelzős viszonyba állításával szerkesztett, alkalmi és egyedi nyelvi jel lehetett. Ma ugyanez a kapcsolat (továbbra is két szóba írva) már nemcsak szintagma természetű, egyedítésre szolgáló szerkesztmény, hanem tartalmában állandósult s ennek az állandósult tartalomnak a hozzá asszociált (szerkesztettnek látszó, de már fölbonthatatlanná merevült) formával érzékeltetett tartós, közösségi nyelvi jele is. Szántszándékkal választottuk a jelenleg megvilágítására például éppen ezt a szószervezetként régi, de tartós, közösségi nyelvi jelként egészen friss keletű szókapcsolatunkat, mert tanulságosan bizonyítja azt a tételünket, hogy az elvonást egyén — jelen esetben a törvény szerkesztője — kezdeményezi és hajtja végre, az elvonás eredményét azonban az érzékelhető formának immár ehhez az elvont tartalomhoz asszociálásával a közösség avatja és azért avatja tartós, vagyis számontartásra is alkalmas és érdemes nyelvi jellé, mert szüksége van rá.

A *dűlőre jut* vagy a *fején találja a szöveget* szólás, a *Lassú víz partot mos* közmondás először nyilván mint egyszerű, tartós, közösségi jelekből — a tudatban éppen tükröződő valóságmozzanatoknak hasonló valóságmozzanatoktól való elkülönítése, vagyis egyedítése végett — szerkesztett, alkalmi és egyedi nyelvi jel hangzott el. Mind a három lehet alkalmi és egyedi ma is.

Mint ahogy azonban mind a háromnak tartalma olyan, hogy nemcsak egy, a tudatunkban éppen tükröződő valóságmozzanatoknak érzékeltetésére, hanem sok más, a tudatunkban már tükröződött vagy másokéban tükröződő, illetve tükröződött valóságmozzanatok érzékeltetésére is alkalmas, azt, ami benne ezekkel a hasonló valóságtükröződésekkel közös, mint állandó tartalmat egyre több és több egyén vont el, s érzékeltette szükség esetén ugyanezzel a formával. Így alakította át az egyéni kezdemény szülte alkalmi szerkesztményt a benne lappangott állandó jegyek elvonása, összesűritése és ugyanazon többelémi formához kapcsolása számontartásra alkalmas és érdemes tartós, közösségi nyelvi jellé. Van olyan szólásunk és közmondásunk, amely — mint az említettek — ha csak elvéve, ritkán is, de alkalmi, egyedi nyelvi jelként is használható; s van olyan, amely már csak tartós, közösségi nyelvi jelként él, és eredeti, vagyis alkalmi és egyedi jelentéstartalmát csak tudományos kutatás képes földeríteni (pl. *vérszemét kap, Egyszer volt Budán kutyavásár*).

6. Mi következik mindebből? Három olyan fontos körülmény, amelyeknek mindegyike újabb kérdések elé állít bennünket.

a) Azok a tartós, közösségi nyelvi jelek, amelyekkel a világról szerzett ismereteinket számon tartjuk, s amelyeknek azonos szabályok szerint való egymáshoz viszonyításával tudattartalmakat érzékeltetünk, illetve az így érzékeltetett tudattartalmakat megértjük, nem azonosíthatók föntartás nélkül azokkal az egyszerű nyelvi jelekkel, amelyeket szavaknak szokás nevezni, s amelyeket eddig, jobb név híján, mi magunk is így neveztünk. Szón hol teljesen elvont vagy többé-kevésbé elvont tartalmat elemezhetetlen formához kapcsoló s e kapcsolattal a dolgok egy bizonyos csoportját jelölő nyelvi jelet értünk (tőszókat meg az előző pontban a) alatt felsorolt tartós, közösségi nyelvi jeleket), hol meg egy tartós, közösségi nyelvi jel látszólag összetett, valójában azonban oszthatatlan formájának, vagyis nem a jel egészének, hanem csupán az egész egyik tényezőjének valamelyik részletét. (Ezért mondjuk, hogy a *drágakő* összetételt egy szóba, a *kiváló művész* állandósult szókapcsolatot, valamint a szólásokat és közmondásokat pedig t ö b b s z ó b a írjuk.) Ha a félreértéseket el akarjuk kerülni, az előző pontban körvonalazott tartós, közösségi jelek megjelölésére új nevet kell találnunk.

Erre a célra legalkalmasabbnak — több oknál fogva is — a lexéma név kínálkozik. Egyrészt, mert ez van leginkább összhangban a nála kisebb nyelvi egységet jelölő fonéma és morféma névvel; másrészt, mert jelentését illetőleg még nincs teljes egyöntetűség, nincs állandósulás, a név tehát úgyszólván még szabad; s végül mert általában lexikológiai egységet, vagyis a mi meghatározásunkhoz közel álló dolgot értenek rajta.¹⁷

Lexémának nevezünk ezért a következőkben minden olyan nyelvi jelet, mely több, a tudatunkban tükröződött valóságmozzanatok közös, a valóságmozzanatok e csoportját illetően tehát állandónak tekinthető s a közösségtől ilyennek is tekintett jegyeit sűríti össze tartalmába, ezt az elvont tartalmat hosszú időn át ugyanahhoz az érzékeltethető, illetve érzékelhető, ennek következtében állandósult formához kapcsolja, s az állandósult tartalomnak és állandósult formának ezzel a kapcsolatával a dolgoknak egy bizonyos meghatározott csoportját jelöli.

¹⁷ Ilyen értelemben használja ORSZÁGH (A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései: I. OK. VI, 126).

Az elvonást egy vagy több egyén hajtja végre, ennek eredményét, a tartalmat is egy vagy több egyén kapcsolja a formához, de a tartalmat is, a formát is, úgyszintén a kettő kapcsolatát is a közösség hagyja jóvá s avatja ezzel — föltéve, hogy a jelle akár a számontartás, akár az érintkezés érdekében szüksége van — lexémává.

Lehet a lexéma tartalma teljesen általános, vagyis más lexémák egymáshoz viszonyításával meg sem határozható (*ló*), de lehet többé-kevésbé egyedi is, azaz más lexémák egymáshoz viszonyításával is meghatározható (*gebe*). Lehet az ehhez a tartalomhoz asszociált forma egyszerű, vagyis elemezhetetlen (*ló, gebe*), avagy többeleműnek látszó, valójában azonban ilyenkor is elemeire bonthatatlan (összetétel, állandósult szókapcsolat, szólás, közmondás). Ha a tartalom többé-kevésbé egyedi, a tartósságot a közösségtől csak ehhez a tartalomhoz kapcsolhatóan elismert egyszerű forma, ha meg a forma többeleműnek látszó, egyfelől annak fölbonthatatlansága, másfelől a közösségtől csak ehhez a formához köthetőnek elismert állandó tartalom biztosítja.

A lexéma rendszerint részképzetet jelöl, s csak más lexémával vagy lexémákkal viszonyba állítva alkalmas teljes képzet jelölésére, jelölhet azonban teljes képzetet is (közmondás), s ez esetben egy vagy több más teljes képzet jelével viszonyba állítva közvetít az egységnyinél nagyobb tudattartalmat.

b) Lexémánk egyfelől több, másfelől kevesebb van, mint amennyire elméletileg akár a számontartás, akár az érintkezés érdekében szükségünk volna. (Gondoljunk a *ló*, a *ház* stb. lexémánk fölöslegesnek látszó szinonimáira, s gondoljunk a *kakas* és a *tyúk* jelölte madárfajta közös nyelvi jelének hiányára!) Föl kell vetnünk tehát a kérdést: honnan és mire való, valóban fölösleges-e, vagy sem ez a többlet, és valóban hiány-e a hiány?

A lexémába mint tartós, közösségi nyelvi jelbe összesűrített tartalom, láttuk, nem valóságosan létező, hanem elvont, mégpedig több, a tudatunkban tükröződött valóságmozzanatból elvont valami. Elvonásába éppen ezért nemcsak a tükrözött valóságmozzanatok játszanak bele, hanem a tükröző tudat is: nemcsak az, a mi, hanem az is, a h o g y a n valami (pontosabban: sok hasonló valami) bennünk tükröződik. A valóságmozzanatokhoz a tükröző tudat is hozzájárul, azokhoz valamit (véleményt, érzést, kívánságot) hozzáfűz, azokat valamivel kíséri. Ez a tudat hozzáfűzte kísérő elem is lehet állandó jellegű, bizonyos valóságmozzanatokhoz rendszeresen és azonos módon csatlakozó, vagyis a tükrözött mozzanatok számontartása s az érintkezésben való felhasználása érdekében egyaránt kívánatos és szükséges. Mi sem természetesebb ezek szerint, mint az, hogy az állandóként elvont, vagyis a közösségtől szükségesnek ítélt lényegbe ezek a kísérő elemek is belefoglalódnak. Ez a kísérő elem teszi a *gebe* szó tartalmát a tárgyilagosabb, elvontabb *rossz ló, hitvány ló* stb. szószerkezetnél is gazdagabbá, egyedibbé, olyan elemet is magában foglalóvá, mely teljesen a *rossz — hitvány — satnya — vézna — sovány* stb. sor egyikének jelentésartalmával sem egyezik, de mint kísérő elem, azaz mint a velük jelölhető dolgokkal szemben való szokásos állásfoglalás mindegyikhez hozzátartozik. Ezt a közös, állandó kísérő elemet — a rosszallást, lebecsülést — vonja el, sűríti össze és egyesíti a *ló* jelentésartalmával a *gebe* tartalma, s érzékelteti ezt az összetett tartalmat a számontartás és az érintkezés megkönnyítése érdekében a *gebe* hangalakkal. Nem fölösleges ilyenformán a *ló* mellett a *gebe* sem, s ugyanezen oknál fogva nem fölöslegesek, hanem szükségesek és hasznosak a rokon értelmű szók s a számon-

tartást és az érintkezést megkönnyítő, egyszerűsítő szóösszevonások és betűszók is.

Mondanunk is fölösleges, hogy ha az ilyenféle többlet szinte sohasem hiányzik valamely elvont tartalomból, akkor olyan tárgyilagosabb elvonásnak, mely az összetett tartalomnak csupán fő elemét foglalná magába (a hozzátartozó kísérő elem nélkül), a közösség nem érzi föltétlen szükségét. A csak a fő elem jegyeit összesűrítő és külön formával érzékeltető nyelvi jel hiánya tehát nem igazi hiány, legalábbis nem olyan hiány, mely akár a számontartásban, akár az érintkezésben fönnakadást okozhatna.

c) Az egy nyelvet beszélők közösségétől használt lexémák száma, melyben az elavult s a csak keletkezőben levő lexémák, valamint a közösségnek csak egy kisebb csoportjától használt lexémák (tájszók, csoportnyelvi szók, szaknyelvi szók) is beletartoznak, meg kell hogy haladjon azt a számot, amelyet a közösség bármelyik tagja — akár csak passzív módon is — számon tartani képes volna.

Hogyan lehetséges ilyen körülmények közt mégis kielégítő mérvű számontartás és zavartalan érintkezés? A felelet az eddig elmondottakból önként adódik.

Senkinek sincs szüksége a vele egy nyelvet beszélők közösségétől használt összes lexémákra, hanem csak azokra, amelyek valóban az egész közösség kincse, nem pedig annak csupán valamelyik kisebb vagy nagyobb, élő vagy már ki is halt csoportjáé. Ez utóbbiak közül csupán azon csoportét vagy csoportokét ajánlatos és érdemes számon tartania, amely csoport(ok)hoz ő maga is tartozik, s amelyekkel épp ezért rendszeresen érintkezik. Csaknem ugyanaz itt a helyzet, mint az idegen nyelvekkel. Megtanulhatok más nyelveket is, számon tarthatom ezek lexémáit is, de megtanulnom csak azokat a nyelveket, számon tartanom csak azoknak lexémáit érdemes, amely nyelveken beszélőkkel szóban vagy írásban érintkezem. Az ilyen nyelvek lexémáira szükségem van, a többi nyelvekére nincs.

A valóságban azonban még ezeket az érintkezés szempontjából nélkülözhetetlen, mert lépten-nyomon szükséges lexémákat sem kell külön-külön számon tartanunk, s többségüket nem is így tartjuk számon. Nemcsak a lexémák egymáshoz viszonyításának vannak ugyanis meg minden nyelvben a maga sajátos szabályai; vannak szabályok a meglévő lexémákból új lexémáknak alkotására is. Ezek a szabályok, ha nem is tudatosan, gyakorlatilag annál elevebben élnek mindnyájunkban, élnek és hatnak, viszonylag csekély számú lexémából tehát a szükséghez mérten tudunk igen sok olyan lexémát alkotni, mely tartalmában, formájában s a tartalom és forma kapcsolatával jelölhető dolog tekintetében új, sőt egyéni, az alkotás szabályossága következtében azonban mégis társadalmi érvényű, vagyis közösségi.¹⁸ Az ilyen lexémát a velünk egy nyelvet beszélők közösségének minden tagja megérti, az új lexéma tehát azon nyomban számontartásra érdemes és érintkezésre alkalmas tartós, közösségi jellé válik még akkor is, ha történetesen senki sem tartja számon, s csak nagy ritkán vagy sohasem használjuk. Az *elsűjt* lexéma tudunkkal egyetlenegyszer fordul elő irodalmunkban, K ö l c s e y Himnuszában (*S elsűjtád villámídat Dörgő fellegedben*), nem valószínű, hogy élő-

¹⁸ „Az emberi lélekben megforduló töméntelen képzet kifejezésére nem terem a nyelvekben mindig új meg új szó, hanem a nyelv alkotó ereje a meglévő szavak átalakításával nyer új képzetjelentő nyelvelemeket.” (PAIS, i. m.: MNY. XLVII, 138.)

szóban használná vagy — ha csak elvétve is — használta volna rajta kívül valaki, senki sem tartja számon, s mégis lexéma: tartós és közösségi nyelvi jel.

Van végül egy harmadik oka is annak, hogy számon tartó képességünk meg tud birkózni a reá háruló roppant feladattal. Ez a harmadik ok az, hogy legtöbb lexémánknak nemcsak egy, hanem több (néha igen sok) jelentése is van, azaz a lexémák száma sokkalta kevesebb, mint a számon tartandó jelentéseké.

Több jelentése egy lexémának?

Eddig erről még nem esett szó, sőt mintha ennek épp az ellenkezőjét állítottuk volna. Ha a lexémának valóban több jelentése van, azaz jelentése változékony, ingatag, úgy látszik, mintha a számontartásról és az érintkezésről eddig mondottak érvénye mind halomra dőlné, a kérdést tehát tüzetesen meg kell vizsgálnunk.

7. A *puszta* lexéma Petőfi A puszta télen című versének kezdő sorában — *Hejh, mostan puszta ám igazán a puszta!* — kétszer fordul elő. Egyszer (a sor végén) ugyanabban a jelentésben, mint a vers címében, s egyszer (a sor közepén) másféle jelentésben. A sor végén a *puszta*: főnév (többes száma: *puszták*, ragos alakjai: *pusztát, pusztán* vagy *pusztában, pusztára* vagy *pusztába, pusztáról* vagy *pusztától, pusztához, pusztának* stb.), a belőle képezhető származékok: *pusztai, pusztaság* stb.), a sor közepén: inkább melléknév (fokozása: *pusztább, legpusztább*, a belőle képezhető határozószók: *pusztán, pusztában, legpusztábban*). A sorvégi *puszta* a mondatban: alany, a másik: határozókkal (*mostan, igazán*) bővített állítmány. Semmi kétség, hogy a kettő tartalmának és formájának magja közös, s ugyanígy van valami közös a tartalom és a forma kapcsolatával jelölhető dolgok csoportjaiban is, de épp ily kétségtelen, hogy a kettő mégiscsak kettő: más-más tartalom és másként-másként viselkedő forma kapcsolata, s e két kapcsolat egyikével is, másikával is a dolgoknak csak más-másféle csoportja jelölhető.

Nem nehéz kimutatni, hogy ennek a lexémának még egyéb jelentés-változatai és jelentésárnyalatai is vannak. A Petőfi használta főnévi jelentésnek árnyalata a 'sivatag' (ilyen értelemben mondja Madách: *A pusztán koldus, szolganép tanyáz*); változata a 'mezőgazdasági település' (erről szól Illyés könyve: *A puszták népe*). A melléknévi jelentés árnyalata az 'üres, hiábaváló' (*Ez mind üres szó, puszta ábránd* — írja Petőfi); változata a 'semmi más, mint' (ilyen kapcsolatokban: *puszta véletlen, puszta irigység*); ennek a változatnak egyik árnyalata: 'semmivel el nem látott, semmivel föl nem szerelt' (*puszta kézzel, a puszta földön*); másik árnyalata: 'magában tekintett, az esetleg hozzá tartozó dolgok nélkül való' (*puszta alany, puszta állítmány*).

Mivel magyarázható ez a sokféleség? A valóságnak, mint mondtuk, minden legkisebb eleme, sőt ugyanazon eleme is minden pillanatban más és más. Pillanatról pillanatra változó tudatunk ennek a folyton változó valóságnak egyes mozzanatait tükrözi, s e sohasem teljesen azonos tükröződésekben vonja el a dolgok bizonyos csoportjaira jellemző, közös jegyeket. Ilyen közös jegyek sokféle (csak bizonyos tekintetben hasonló) valóságmozzanatnak sok (csak bizonyos szempontból hasonló) tükröződésében találhatók. Ezeket sűríti össze az elvonás a nyelvi jel tartalmába, s érzékelteti ezt a tartalmat valamilyen érzékelhető formával. Egy bizonyos minimális számú közös jegy már tartalmat és formát hoz létre. Ha most ehhez a minimumhoz egy-egy újabb hasonló valóságmozzanat tükröződésekor egy-egy újabb jegy járul

anélkül, hogy a már tartalommal sűrűdött és érzékelhető formát kapott minimum érvényét veszítené, a nyelv nem keres új formát, hanem ezt a csak egy-két meghatározó jeggyel bővült, tehát alig változott tartalmat is ugyanazzal a már kész formával érzékelteti. Így kapcsolódhatik ugyanaz a forma nemcsak teljesen azonos, hanem csak többé-kevésbé (a jegyek minimumában) azonos tartalmakhoz is, s válhat ezzel a dolgok más, hasonló csoportjainak is jelölőjévé. Ha nem ez történnék, a valóság tükröződésének minden legcsekélyebb változása, új meg új nyelvi jeleket szülne, s a jelek bősége meghíúsítaná az elvonásnak a sokféleség egyszerűsítésében, a szüntelenül változóból a viszonylag állandónak kiemelésében rejlő előnyeit. Tartós, közösségi jelek csak ilyen módon, a már tartalommal sűrűsödött és formát kapott minimumhoz minden újabb tükröződéskor szükségképpen csatlakozó, de a minimum érvényét le nem rontó új jegyek elhanyagolása, figyelembe nem vétele árán alakulhatnak ki, lexémáink többségének szükségképpen több jelentésűnek kell tehát lennie.

Hány ilyen új jegy csatlakozhatik a forma változása nélkül a tartalomban foglalt jegyek minimumához? Számszerűleg bajos volna a határt megvonni. A *pusztá* jelentésváltozatainak és jelentésárnyalatainak elemzése azt bizonyítja, hogy az eltérés — akár a két fő jelentést, a főnévit és a melléknévit vetjük egybe, akár e két fő jelentés változatait és árnyalatait vizsgáljuk — két-két szomszédos változat vagy árnyalat között csekély, a nem szomszédosak között azonban már egyre szembetűnőbb. A szélső jelentéseket — teszem azt, a 'sivatag' és a 'magában tekintett' jelentést — az átmenetek ismerete nélkül nem is igen tudnánk megmagyarázni. A járulékos jegyek ez utóbbiban már annyira fölszaporodtak, hogy szinte új minimummá váltak, s az eredeti minimumot háttérbe szorították. Nem egy olyan lexémánk van, melynek eredeti minimumát ma már csak szorgos kutatás, a közbeeső fokozatok összegyűjtése és egymás mellé állítása tudja földeríteni, melyben tehát a kezdeti minimum a végpontéhoz képest már csak elméleti és történeti érvényű.

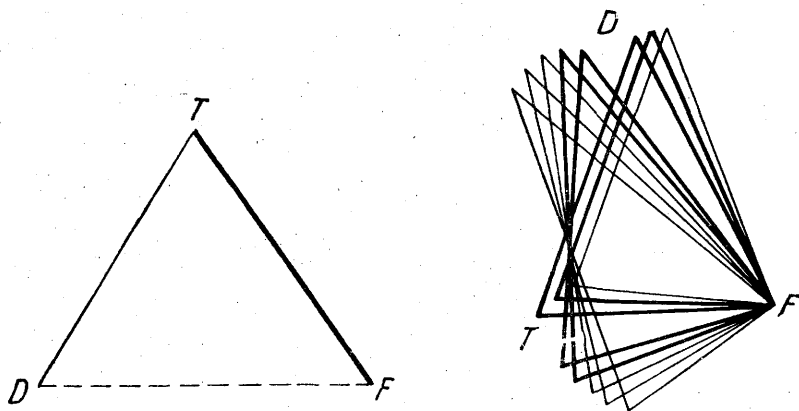
A jelentés azonban, mint láttuk, mindig három tényezőnek — tartalomnak, formának s az ezek kapcsolatával jelölhető dolognak — függvénye, nemcsak a tartalom csekélyke módosulása hozhat tehát létre a lexémában, változatokat és árnyalatokat, hanem a formáé és a dologé is. Van olyan lexémánk, mely ugyanazt a tartalmat többféle formához is kapcsolja. Ilyen a *csend* — *csönd*, a *fenn* — *fent* — *fönn* — *fönt*, a *süندörög* — *süntörög* — *sintereg* — *suntorog* — *csöndörög* — *csöntörög* lexéma. Ezek között a formák (a lexéma fonetikai alakváltozatai) között csupán stiláris érték tekintetében van némi különbség, egyébképpen egymás közt szabadon fölcserélhetők, de ez a csekély különbség elég arra, hogy a jelentésben is csekélyke módosulásokát eredményezzen. A *kocsi* lexémával valaha csak a Kocs községben készült szekeret jelölték, később már mindenféle szekeret; ma ez a lexémánk kerekeken gördülő járművet: mozdony vontatta vagont, áram hajtotta villamost, motor mozgatta autót, ember húzta vagy tolta járművet, sőt gépalkatrészt (*az írógép kocsija*) is jelent.

Oda lyukadunk tehát ki, hogy a tudatunkban számon tartott lexémának az esetek túlnyomó többségében, az elvonás és a jelalkotás sajátos természeténél fogva, nem egy, hanem több jelentése van. Nem szilárd, megmerevedett képlet, hanem épp ellenkezőleg még mindhárom tényezőjében mozgékony, rugalmas valami, olyan nyelvi jel, mely tényezőinek ezen rugalmassága következtében a jelentéslehetőségek egész sorát rejti magában. Ezzel

szemben azok a lexémák, amelyekkel az idéztük példákban — megannyi valóságos beszédrészletben, vagyis a több lexéma viszonyba állításával szerkesztett, alkalmi, egyedi nyelvi jelekben — találkoztunk, mind csak egy jelentésűek: szilárd, határozott képletek. Ilyen még az az egyazon mondatban, *A puszta télen* kezdő sorában kétszer előforduló lexéma is, melyet itt *P e t ő f i* — a kérdéses tudattartalomnak a hasonló tudattartalmaktól való elkülönítése érdekében — nem is egy másik lexémához, hanem önmagához, pontosabban: ugyanazon lexémának egy másik jelentéséhez viszonyít. Ugyanaz a lexéma kerül így viszonyba önmagával, s az egyedítés különösképpen mégis sikerül: a mondatot megértjük.

Mi következik ebből? Az, hogy különbséget kell tennünk a *s z á m o n t a r t á s* eszköze és az *é r i n t k e z é s* eszköze, vagyis a tudatban csupán *s z á m o n t a r t o t t* lexéma és a már *viszonyításra* kiszemelt vagy éppen *viszonyított* lexéma között. Amaz még mind

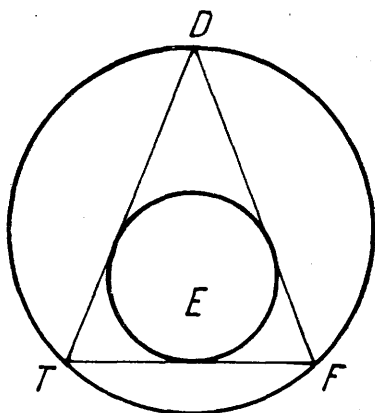

a három tényezőjében rugalmas, változékony, ennél fogva több, néha igen sok jelentéslehetőséget rejtő nyelvi jel, ez már mindhárom tényezőjében megmerevült, határozott képlet: a lexéma sok jelentéslehetősége közül egyetlenegynek érvényesülése. C. K. OGDEN és J. A. RICHARDS a nyelvi jel szerkezetét (minden nyelvi jelét!) olyan egyenlő oldalú háromszöggel ábrázolja, melynek egyik csúcsa a tartalom (T), másik csúcsa a forma (F), harmadik csúcsa pedig az a dolog (D), amelyet az első kettőnek tartós kapcsolata jelöl, illetve amelyre ez a kapcsolat vonatkozik (bal oldali ábra). Ennek az ábrának némi átalakításával és továbbfejlesztésével — az egyenlő oldalú háromszöget olyan egyenlő szárúval helyettesítve, amelynek alapja a tartalom és a forma kapcsolata, az alappal szemben fekvő csúcsa pedig az a dolog, amelyet e kapcsolat jelöl — a lexéma szerkezetét több, egymás hegyébe rajzolt, hasonló, de nem egybevágó, egyenlő szárú háromszöggel szemléltethetjük. Olyan háromszögrendszer keletkezik így, melyben a háromszögek csúcsai viszonylag közel esnek vagy egybeesnek, oldalai pedig — ennek megfelelően — vagy párhuzamosak, vagy egymást keresztezik. Jobb oldali ábránk a két főnévi jelentésváltozat s

egy jelentésárnyalat meg két melléknévi jelentésváltozat és három jelentésárnyalat lehetőségét rejtő *puszta* lexéma szerkezetét (ahol a forma azonos) szemlélteti.

Hogyan lesz ebből a sokrétű, bizonytalan, változékony nyelvi jelből egy jelentésű, határozott, merev, vagyis viszonyításra s ezzel egyedítésre alkalmas nyelvi jel?

Azt mondtuk, hogy a mondat s a mondatnál nagyobb nyelvi jel — alkalmi és egyedi. Ebből következik, hogy megszerkesztésébe szükségképpen bele kell játszania a lexéma három tényezőjén (tartalom — forma — dolog) kívül még két további tényezőnek, nevezetesen az *e g y é n n e k*, aki a mondatot vagy ennél nagyobb nyelvi jelet szerkeszti, és az *a l k a l o m n a k*.

amelyért és amelyhez igazodva szerkeszti. Alkalmon itt a pillanatnyi helyzetet, vagyis a tér, az idő, a hallgató(ság) s nem utolsósorban a beszéd során már elhangzott mondatok meghatározta környezetet értjük. A környezetnek a szerkesztésbe való belejátszásával magyarázható, miért jelenthet pl. a *vörös* lexéma egy vendéglőben vagy borkereskedők között 'vörös bor'-t, a festékes boltban 'vörös festék'-et, a festőművészek beszélgetésében 'vörös festék'-et vagy 'vörös szín'-t, 'vörös vonal'-at, 'vörös színfolt'-ot stb.

Az egyén már a teljes képzet részekre bontásakor, tehát még a *v i s z o n y í t á s* előtt azt az egy lehetőséget ragadja ki s érvényesíti a számon tartott lexémában rejlő sok jelentéslehetőség közül, mely kifejező szándékának, közölnivalója természetének s a környezetnek, amelyben beszél, legjobban megfelel. Ha az egyént egy körrel, a környezetet egy ezt körülfogó nagyobb körrel jelöljük, s e két kör közé illesztjük a lexéma sok jelentéslehetősége közül kiragadott azon egyetlenegy lehetőséget, amelyet éppen e két, nem egyenlő sugarú és nem koncentrikus kör határoz meg, a viszonyításra kiszemelt lexéma szerkezetét a fenti ábrával szemléltethetjük.

Két ilyen kör közé csak egy egyenlő szárú háromszög rajzolható, az ábra tehát világosan mutatja, hogy a viszonyításra kiszemelt lexémát a két új

tényező teljesen meghatározza.¹⁹ Ez a teljesen meghatározott, viszonyításra kész, de még mindig általános, elvont tartalmú, tartós, közösségi nyelvi jel lép a mondat vagy a mondatnál nagyobb nyelvi jel megszerkesztésekor egy vagy több ugyanígy viszonyításra kész lexémával viszonyba, növeli ezzel az éppen bennünk tükröződő valóságmozzanat meghatározó jegyeinek számát a kívánatos és lehetséges maximumra, s teszi ily módon a vele jelölt tudattartalmat más tudattartalmakkal összehasonlíthatóvá, de ugyanakkor minden hasonló tudattartalomtól meg is különböztethetővé. Együtt van ebben a viszonyításra kiszemelt lexémában az állandó és a változó, az egyéni és a közösségi, teljes mértékben alkalmas tehát arra, hogy az érintkezés eszköze lehessen, de annak, hogy valóban azzá is legyen, természetesen megvannak még a maga elengedhetetlen feltételei.

A viszonyításra kiszemelt lexéma még csupán a beszélő szempontjából teljesen meghatározott, egyetlenegy jelentésű nyelvi jel, a hallgató felől nézve azonban — önmagában véve — csak egyike az illető lexémában foglalt jelentéslehetőségeknek. Mindarról, ami a beszélőt a maga közlő szándékának és az alkalomnak legjobban megfelelő jelentéslehetőség kiszemelésében vezette, a hallgató számára csak a beszélőével azonos környezet nyújt biztos tájékoztatást. Ezért gondol a pincér a vendéglő asztalához letelepedő vendégnek erre a megnyilatkozására: *Vöröset kérek!*, habozás nélkül vörös borra, s megfordítva, a vendég, ha a pincér azt mondja neki: *Van vörös is, meg fehér is*, ugyancsak vörös, illetve fehér borra. Az érintkezés sikerének első feltétele eszerint a környezetnek a hallgató tájékoztatására elégséges volta. Megjegyezni is fölösleges, hogy nem minden környezet ilyen. A beszélő szándékának s az alkalomnak legpontosabban megfelelő jelentéslehetőség is homályban hagyhatja tehát a hallgatót a lexémának az adott esetben egyedül érvényes jelentése felől.

Mi oszlatja el ilyen esetben a homályt? Az az ugyancsak viszonyításra kiszemelt, tehát egyetlenegy jelentésű egy vagy több lexéma, amellyel a viszonyításra kiszemelt lexéma a mondatban vagy a mondatnál nagyobb nyelvi jelben az egy nyelvet beszélők közösségétől kialakított szabályok szerint viszonyba kerül. Ha valaki azt mondja: *Igyunk egy pohár vöröset*, nemcsak a pincér s nemcsak a vendéglőben gondol vörös borra, hanem jóformán mindenki, aki az *iszik*, az *egy*, a *pohár* és a *vörös* jelentéslehetőségeit ismeri, mert ez utóbbinak jelentéslehetőségei közül ez hozható leginkább, szinte egyedül, a másik háromnak jelentéslehetőségeivel olyan viszonyba, amilyenben ez a három lexéma a magyar mondat szerkesztés szabályai szerint ebben a mondatban áll. A megértés második feltétele eszerint: a viszonyításra kiszemelt lexémának egy vagy több más, ugyancsak viszonyításra kiszemelt lexémával a közösség kialakította szabályok szerint való olyan viszonyba állítása, mely azok jelentéslehetőségei közül csak egyetlenegynek, a beszélő szándéka szerint valónak érvényesülésére ad módot, az összes többi lehetőségeket pedig kizárja. A beszélő a teljes képzet ismeretében válogatja össze a tudatában számon tartott lexémák közül a közölnivalójának és az alkalomnak legjobban

¹⁹ Hasonló diagrammal szemlélteti MARTINKÓ ANDRÁS (i. m. 198) a beszédtevékenységben felhasznált nyelvi jel szerkezetét, de nem mutat rá, hogy ez nem a mondatnak s az ennél nagyobb nyelvi jelnek egészét szemlélteti, hanem csupán a viszonyításra kész lexémákat, amelyekből azt a 4. pontban jelzett módon még meg kell szerkeszteni. MARTINKÓ diagramján a háromszög egyenlő oldalú, a két kör pedig koncentrikus. Mint hogy ilyen körök közé számtalan ilyen háromszög szerkeszthető, a teljes meghatározottságot az ábra nem szemlélteti.

megfelelőket, a részképzetek összefüggéseinek ismeretében szűri ki ezek mind-egyikének jelentéslehetőségei közül azt az egyet, amelyre szüksége van, a kiszűrt lehetőségek tehát nemcsak hogy egymáshoz illenek, hanem egymást kölcsönösen mintegy meg is határozzák. A jelentéseknek ez a kölcsönös egymással meghatározottsága s a nyelvtanilag szabályos mondszerkesztés teszi a teljes képzet nyelvi jelét, a mondatot a hallgató számára félreérthetlenné, világossá.

A viszonyba állított lexémáknak egymás jelentését kölcsönösen megvilágító ereje akkora, hogy a mondat jelentését a hallgató gyakran még akkor is megérti, ha a benne szereplő lexémák valamelyikének jelentésével nincs vagy nincs eléggé tisztában. Teljesen pontos megértésről természetesen csak akkor lehet szó, ha a beszélőtől a mondszerkesztés szabályai szerint egymással viszonyba állított lexémák mindegyikét a hallgató is ismeri, mégpedig úgy és annak ismeri, ahogyan és aminek jeléül a beszélő használta. Az érintkezés sikerének harmadik feltétele eszerint a mondatban egymáshoz viszonyított lexémák egyén, alkalom és szabályos viszonyba állítás meghatározta jelentésének ismerete. Ezért törekszik a teljes világosságot igénylő tudományos nyelv, mint mondottuk, egyfelől a számára fontos fogalmak meghatározó jegyeinek minél pontosabb tisztázására, másfelől az általa használt lexémák formájának egyetlenegy fogalomhoz való kapcsolására, azaz a lexémák jelentéslehetőségeinek tudatos csökkentésére.

UJVÁRY LAJOS